

ТАТААЛ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМДӨГҮ СИНТАКСИСТИК БАЙЛАНЫШТАР АНЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЖАНА МЕТОДИКАЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫ КАТАРЫ

Илимий кепти колдонуу менен профессионалдык жактан сүйлөй билүү, бул жогорку окуу жайларында чет тилиндеги коммуникативдүү жөндөмдүүлүктү өркүндөтүү максатындагы эң негизги жана татаал маселелердин бири. Ошону менен катар, чет тилинде окуу, бул бизге белгилүү болгондой, чет тилин үйрөнүп жаткан көпчүлүк үйрөнүүчүлөр үчүн кептик ишмердүүлүктүн эң керектүү бөлүгү.

С.К. Фоломкинянын ою боюнча, текстте берилген информацияны түшүнө билүү, автор менен окурмандын ортосундагы коммуникациялык байланышты ишке ашыруу максатында автордун негизги оюн реконструкциялоо деп эсептеп кеткен [1].

Бул процесстин негизги учурларынын бири болуп, тексттеги синтаксистик структураны түшүнө билүү болуп саналат. Л.В. Шерба бул тууралуу: «Кимде ким сөздүктөн жана грамматикалык колдонмолордон катарлашкан элементтерди издесе, ал өз алдынча китеп окуй албайт», - деп көргөзүп кеткен [2].

Мына ушул себептен өз алдынча кептик жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу максатында окууга үйрөтүүнүн оптималдуу методикасына түздөн - түз байланышы бар лингвистикалык илимдин маанилүү аспектиси синтаксис болуп саналат же А. И. Смирнидскийдин аныктоосу боюнча, «кептин түзүлүшүн изилдөө (үйрөнүү)» болуп саналат [3]. Тилдин синтаксистик түзүлүшү коммуникация процесси менен түздөн - түз байланыштуу, ал эми синтаксистик бирдиктер адатта коммуникативдүү функцияны аткараарын далилдейт.

Такшалган окурманга керектүү болуп тексттин синтаксистик структурасын которбой эле кабыл алуу жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, үйрөнүп жаткан тилдин синтаксистик түзүлүшүнүн өзгөчөлүгүн билүү жана коллигация билиминин негизинде б.а., морфосинтаксистик сөз айкаштарды жана коллокациянын - лексика фразеологиялык шарттагы сөз айкаштарды синтаксистик байкоо жүргүзө билүү болуп саналат [4].

Бирок сөздөрдү жана сөз айкаштарды жана синтаксистик түзүлүштөрдүн моделдерин билүү, окурман үчүн окулуп жаткан текстти толук түшүнө билүү үчүн жетишсиз. Себеби бул билимдер тилдин жогорку денгээлинин абстрактуу схемасы гана болуп калат. Бул учурда түшүнүүнүн белгиси катары окурмандын тексти кайрадан айтып берүү жөндөмдүүлүгү болуп саналат б. а. аны кайрадан айтып берүү максатында просодикалык жактан туура түзө билүү керек.

Мисалы окутуунун жогорку этабындагы студенттер төмөнкү сүйлөмдүн маанисин толук түшүнө билишпейт: Through the ruin and collapse of a large number of concerns and the destruction of a part of the productive forces, the crisis forcibly adopts, and that within a very short time, the magnitude of production to the magnitude of effective demand. Тексти окуп жатканда автор тарабынан үтүр менен берилген синтаксистик бөлүштүрүүнү сактабагандыгынын негизинде студенттер өз алдынча сүйлөмдү ичинен айтып жатып and that within a very short time парентетикалык, б.а, ширелишкен берүүдөн кийин үтүр катары келүүчү тынымды түшүрүп салышат. Натыйжада, and that айкашы that союзу менен берилүүчү багыныңкы сүйлөмдүн башталышы катары алынып калынат. Англис тилиндеги тыныш белгилери сүйлөмдү интонациялык жактан бөлүштүрөрүн, анын ритмо – мелодикалык көрүнүшүн, башкача айтканда, окулушун эске албаган фактысы сүйлөмдү толугу менен туура эмес түшүнүүгө алып келди. Эгерде окутуучу сүйлөмдүн парентетикалык берүүсү менен диеремикалык өзгөчөлүгүн, туура окулуш жолун адегенде эле көрсөтүп койсо текстти түшүнүү студенттер үчүн кыйынчылыкты туудурбас эле.

Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн ою боюнча биз текстти окууда көзүбүз менен көргөн нерсени өз ичибизден кайталайбыз. Н.И. Жинкин «Кептин механизми» деген китебинде «Ички интонациянын жүрүшү, текстти ичибизден окуп жатканда маанилүү ролду ойнойт» деп жазып кеткен. Окурмандын, өзгөчө тилди үйрөнүүнүн баштапкы этабындагы окурмандын, өзүнүн ички кебинде семантика синтаксистик бирдиктерди туура коё билүүсү, ошол текстте берилген ойду туура жана так кабыл алуусуна таасир берет. Ошондон улам илимий кептин риторикалык-айтуучу аспектинин, анын синтаксистик бөлүштүрүүнүн просодикалык берүү закондорун үйрөнүү керек экендигибизди билебиз. Ошого байланыштуу филология факультеттеринин окутуучулары үчүн кептин туура айтылышы жана синтаксистик байланыштардын диеремикалык берилишин талдоо мүнөздөгү синтаксистик изилдөө жүргүзүү маанилүү маселелердин бири болуп саналат. Бирок, ушул убакытка чейин синтаксистер жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксистик мүчөлөрүнүн диеремикасына жана тексттин узунурак үзүндүлөрүн фразалык бирдиктерге бөлүштүрүүгө токтолуп келишкен. Ал эми татаал сүйлөмдөрдүн маселелери ар кандай себептер менен каралбай келген.

Биздин изилдөөдө, татаал сүйлөмдөр да өз алдынча синтаксистик бирдик экенин, өзүнүн закон ченемдүүлүгү жана түзүлүш эрежеси бар экендигин жана жөнөкөй сүйлөмдөр менен катар фразалык бирдиктерден айырмаланып турарын баса белгилеп кетебиз. Татаал сүйлөмдөрдүн мүнөзүн карап кетсек, татаал сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосуна гана тиешелүү болгон байланыштардан тургандыктан жана структурасынын полипредикативдүүлүгү менен жөнөкөй сүйлөмдөрдөн айырмаланып турат.

В.В. Виноградов татаал сүйлөмдөр боюнча: «Эгерде маанилик жана интонациялык бир бүтүндү көрсөтсө, татаал сүйлөмдүн мүчөлөрү ички түзүлүшү боюнча сүйлөмгө окшош болсо да, бир бүтүндүн составында туруп, өз алдынча маанилик жана интонациялык аяктоосу жок болгондуктан, өзүнчө сүйлөмдү пайда кыла алышпайт [5]. Интонациянын жардамы менен берилген татаал сүйлөмдүн ичиндеги ойдун биримдүүлүгү, ошондой эле синтаксистик байланыштардын каражаттары сүйлөм ичиндеги бөлүктөрдү бир синтаксистик бүтүндүккө айландырат» деп көрсөтөт. Экинчи жагынан алганда татаал сүйлөм деп маанилик бүтүндүк жана интонациялык бирдикти түзүүчү сүйлөм аталат.

Илимий кептин стилинде татаал сүйлөм, анын ичинен багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр көп кездешиши керек. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдө изилдөөчүгө кезигүүчү проблемалардын бири - баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдүн ортосундагы синтаксистик байланыштарын аныктоо жана баш мүчөнү багыныңкы мүчөдөн айырмалоо, багыныңкы сүйлөмдүн конкреттүү-семантикалык маанисин көрсөтө билүү болуп саналат. Мындай бөлүштүрө билүүнү А.М. Пешковский «грамматикалык билимдин босогосу» деп эсептеп кеткен [7]. Себеби багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн мааниси – бул аны түзүүчү предикативдүү бирдиктердин ортосундагы байланыштарды көрсөтүп жана ал маанини изилдөө бириктирип туруучу предикативдүү бирдиктердин жеке-лексикалык маанисинен алыстатат.

Синтаксис, тилдин жазуу формасынын негизинде гана изилденбеши керек. Себеби, тилдин оозеки формасынын синтаксистик жана просодикалык бирдиктүү изилдөөнүн негизинде гана тилдик көрүнүштөрдү терең түшүнө алабыз [6].

Ошондуктан, изилденип жаткан синтаксистик байланыштын маанилик планы да, анын просодиясынын өзгөчөлүгү көз карашында да изилдениши керек.

Баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдүн ортосундагы синтаксистик байланыштарды изилдөө багыныңкы сүйлөмү that байламтасы менен берилүүчү багыныңкы байланыштагы сүйлөмдүн мисалында өзгөчө каралышы керек. Анткени, мындай типтүү сүйлөмдөрдө бир катар өзгөчөлүктөр жатат. Илимий тилдин функционалдуу стилине байланыштуу төмөнкү сүйлөмдөрдү карап кетели:

1. Calculations have shown that the actual rate of unemployment is twice as high as the

official figure (p/ 145).

2. After 1932 the capitalists came to the conclusion that to cope with economic crises they had to act collectively (p/ 114).

3. It was known that six other railroads were on the verge of collapse (p/ 79).

4. That wars are engines of inflation is well known (p/ 92).

5. Inflation has become so institutionalized that it continues unchecked during economic declines or stragnation (p/ 113).

Алгач that байламтасынын өзү эч кандай лексикалык мааниге ээ эмес, синсематикалуу экендигин көрсөтүп кетишибиз керек. Анын синтаксистик функциясы багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн бөлүктөрүн байланыштырып, багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөмгө синтаксистик көз карандылык мүнөзүн көрсөтүп кетүү болуп саналат. Англис тилинин that байламтасы орус тилинин «что» байламтасына окшош. Бул туурасында А. М. Пешковский өзүнүн «Русский синтаксис в научном освещении» деген китебинде «лексикалык жактан мааниси жок байламта, багыныңкы сүйлөмдүн көз карандуулугун көрсөтүп туруучу катары колдонулуп, багыныңкы сүйлөмдүн синтаксистик префикси гана болуп саналат» деп жазып кеткен [7].

Андан сырткары жалпы лексикалык түшүндүрүүчү мааниге ээ that байламтасы менен берилген бардык багыныңкы сүйлөмдөр, баш сүйлөмдүн маанисин ачып, түшүндүрүп жана толуктап турат. Баш сүйлөм багыныңкы сүйлөмсүз маанилик жагынан да, формалуу түзүлүшү жагынан да аяктагандыкты көрсөтө албайт.

Биринчи сүйлөмдө негизги маалымат багыныңкы сүйлөмдө берилген Calculations have shown деген баш сүйлөм семантикалык ядрону киргизүү үчүн гана колдонулган. Ал өз алдынча маалыматтык жагынан көп нерсени бере албаган, бирок автордун оюнун уландысы бар экендигин көрсөткөн баш сүйлөмдүн семантикалуу этиши.

Адатта, экинчи мисалдагы алынган багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдү талдоочу грамматикаларда ал карама-каршы деп аталып жана аныктагычтардын түрдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Ушундай багыныңкы сүйлөмдөр, өзгөчө аныктагыч багыныңкы сүйлөмдүн типтерин көрсөтүп «багынуунун борборун гана көрсөтпөстөн, анын мазмунун да ачып берери менен мүнөздөлөт» /Iyish Ba The structure of modern English M.-L, 1971 p.303/. Мисалга алынган сүйлөмдө багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн мазмунун ачып берди б. а., 1932 - жылдан кийин капиталисттердин кандай жыйынтыктарга келгенин баяндады.

Үчүнчү сүйлөмдө It was known деген биринчи бөлүк кандайдыр бир факт белгилүү экендигин билгизет. Ал фактын мазмуну конкреттелиши керек. Баяндоочтун мазмунунун ошондой конкреттелиши багыныңкы сүйлөмдүн жардамы менен ишке ашты. Багыныңкы сүйлөм бул учурда ойдун борбору болбостон, жөн гана кандайдыр бир толуктоолорду киргизип турат.

Алынган сүйлөмдөгүдөй кээ бир учурларда багыныңкы сүйлөмдү сүйлөмдүн ээси катары эсептешип, it ди болсо өзүнөн кийин баяндооч кирерин көргөзүп туруучу эскертүүчү (anticipatory) катары карашат. Биз болсок А.Н Смирницкийдин атама it сүйлөмдүн жалгыз гана ээси, ал эми багыныңкы сүйлөм баяндоочтун мазмунун кеңейтип, белгилүү тактоолорду киргизет деген оюна толук кошулабыз [9].

Бул ойду толук түшүнүү максатында үчүнчү сүйлөмдү төртүнчү сүйлөм менен салыштырып кетели. Андагы That wars are engines of inflation деген багыныңкы сүйлөм кандайдыр бир фактынын маанисин ачуу менен ээнин ролун аткарды. Сүйлөмдүн өзүнүн ичинде эле бул факт белгилүү экендиги (is well known) айтылган. Башкача айтканда, алынган сүйлөмдөр мааниси жагынан айырмаланып турушат.

Бешинчи сүйлөмдүн багыныңкы сүйлөмү да баш сүйлөмү баш сүйлөм алып жүргөн маалыматты ачып берет. Баш сүйлөмдөгү so (so constitutionalized) коррелятын салыштыруунун жардамы менен интесивдүү сапат көрсөтүлгөн.

Натыйжада, мисалга келтирилген материалдарды анализдөө менен that байламтасы

менен берилген бардык багыныңкы сүйлөмдөр, багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөмгө карай аткарган маанилик милдети жалпылыгын бириктирери белгилүү болду. Баш сүйлөм адатта маалыматтын чыгарын көрсөтүп, семантикалык жактан татаалдашкан эң маанилүү информациясы бар кептин башы эмне үчүн башталгандыгын же баш сүйлөмдүн маанисин ачып берүүчү багыныңкы сүйлөмдү киргизүү кызматын кылат. Башкача айтканда, эгерде багыныңкы сүйлөмдүн изилдөөсүнүн негизинде мазмундук планда жана өзгөчө баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдүн ортосундагы синтаксистик байланышты көрсөтүүчү планга көңүл болбой кетүү багыныңкы сүйлөмдүн мазмундук анализин, анын татаал синтаксистик бирдик катары карап кетсек, анда татаал багыныңкы сүйлөмдүн ар түрдүү формалары дифференцияланбай калат.

Алынган мисалда көрсөтүлгөн *that* байламтасы менен берилген багыныңкы сүйлөмдөр, «түшүндүргүч» жалпы лексикалык мааниге ээ. Ал эми *that* байламтасы сыяктуу синтаксистик байланыштын каражаттары жалпы грамматикалык мааниге ээ болуу менен катар, татаал багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн бөлүктөрүнүн түзүлүш тартибинин негизине да ээ болуп, эч кандай дифференциялоо жүргүзбөстөн, байланыш максатын гана билгизип, синтаксистик байланыштын белгилүү бир формасын көрсөткүч катары колдонулат.

That байламтасы ар түрдүү багыныңкы сүйлөмдү баш сүйлөмгө киргизерин, баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдүн ортосундагы синтаксистик байланыш ар кандай синтаксистик диерема менен берилгендиктен, алардын ортосунда айырмачылык бар экендигин түшүнүү үчүн алынган мисалдарды ичибизден окушубуз жетиштүү. Синтаксисти изилдеп жаткан адам синтаксистик байланыштын берилиш планына биринчи орунда көңүл бөлүүсү керек. Себеби, синтаксистик план, биринчиден болуп ошол тилде сүйлөгөн адам тарабынан кабыл алынат жана туура формада интерпретацияланышында маанилүү ролду ойнойт. Синтаксистик байланыштын просодикалык берилишин изилдөөдөн кийин биз анын «ортологиялык айтылышы» б.а., англис тилинде илимий кепти үйрөнүп жаткан үйрөнүүчү аны кандай кылып окууру тууралуу маселени көтөрүп чыга алабыз.

Семантикалык көз караш менен каралган бир сүйлөмдүн просодиясына мисал катары анализдеп кетели: *Inflation has become so institutionalized that it continues unchecked during economic declines or stragnation. So* нун алдындагы тынымдын пайда болуш мүмкүнчүлүгү, бул сөздүн астындагы бийик ылдый түшүүчү тон, жайылтылган интервал, күчөтүлгөн жана жай темп менен *so institutionalized* деген баш сүйлөмдүн жана *that it continues unchecked* деген багыныңкы сүйлөмдүн айтылышы сыяктуу просодикалык мүнөздөмөлөр *so* жана *that* – синтаксистик байланыштын эки башка көрсөткүчтөрү алыс жайланышкан бир көрсөткүчтүн бөлүктөрү. Ошентип биз байланышуунун максатын жана даражасын көрсөткөн татаал сүйлөмдүн предикативдүү бөлүктөрүнүн өзгөчө татаал формасын карап жатабыз. Сүйлөмдүн бири-бирине багынуу мүнөздөгү татаал багыныңкы сүйлөмдүн ушундай түрлөрү орус тилинде да кездешет. Мисалы жогорудагы алынган сүйлөм орус тилинде төмөнкүчө которулат «Инфляция стала таким обычным явлением, что продолжается безконтрольно во время экономических спадов и застоя», деп берилет. Татаал сүйлөмдүн составындагы ички байланыштарын бөлүктөрүн аныктоодо А. М. Пешковский «бири-бирине багынуу» деген терминди колдонуп кеткен [7]. Мындай байланыш менен байланышкан бөлүктөрдү ал «взаимо придаточным» деп, б.а., бири-бирине багыныңкы деп атап кеткен. Ал эми бири бирине багынууну ал багыныңкылуулуктун дагы бир түрү деп карабастан, «тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагыдан сырткары» өзгөчө формадагы байланыш деп карап кеткен. Өзүнчө алынган сүйлөмдү туура айтып берүү үчүн, айтуунун контекстине токтолуп кетебиз. Себеби татаал сүйлөмдү контекст аркылуу гана уюштуруучу фактору болуп түшүнүүгө мүмкүн болгон сүйлөөчүнүн интенциясы саналат. Бул эрежени сактабаганда сүйлөм башка маанини алып кетиши мүмкүн жана бул учурда аны экстралингвистикалык кырдаал

менен байланыштуу кылып берүү мүмкүн болбой калат.

Биздин that байламтасы менен алынган татаал багыныңкы сүйлөмдөрдүн биринчи мисалынын абзацында АКШнын экономистери 4%ти жумушсуздуктун официалдуу көрсөткүчүндө, жуманын толук эмес жумушчу күнүнө ээ ар түрдүү майда барат жумуштарды аткарган миллиондогон адамдарды эсепке алышкан эмес. Сүйлөм абзацты функционалдуу жагынан туура көрсөтүү үчүн төмөнкүчө окулушу керек: Calculations have shown / that the actual rate of unemployment is twice as high as the official figure б.а. баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдүн ортосунда фонацияга сөзсүз түрдө токтолушу керек. Анын эсебинен гана багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмгө салыштырмалуу жайылтылган диапазондо, жогорулаган күч менен, жай темпте айтылат. Жогорудагыдай кылып окуу менен баш жана багыныңкы сүйлөмдүн ортосундагы синтаксистик байланыш, мурунку билген информациянын негизинде (мурунку абзацта эсептөө жүргөндүгү тууралуу айтылган) жана бул маалымат эмне үчүн берилип жаткандыгынын маанилүүлүгү (жумушсуздуктун фактылык саны) сыяктуу кандайдыр бир кырдаалдан чыгуучу учурду да бириктирип турат. Башкача айтканда, баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдүн ортосундагы диерема татаал сүйлөмдүн бөлүктөрүнүн ортосундагы чектин сигналы гана болбостон

Н.А.Слюсареванын колдонгон термини боюнча сүйлөмдүн макротемасынын жана макротемасынын ортосундагы чек да болуп саналат. Н. А. Слюсарева бул терминдерди татаал сүйлөмдүн бөлүктөрүн түзүүчү тема жана рема менен салыштыруу максатында, татаал сүйлөмдү түзүүчү тематикалык жана рематикалык сфераларды аныктоодо колдонгон.

Азыркы мисалда алынган баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдүн ортосундагы синтаксистик байланышты көргөзүү планындагы синтаксистик диаремадан кийинки мисалда алынган баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдүн ортосундагы диерема формалуу грамматикалык деңгээлде гана эмес коммуникативдүүлүк деңгээлиндеги макротема менен макрореманын ортосундагы байланыштын негизинде да айырмаланып турат.

Биринчи мисалдын негизинде, XX кылымда АКШ мамлекетинин экономикалык кризис учурунда кандай иш аракеттерди жүргүзүү керек деген маселе түйшөлткөн. Бирок 1932-жылдан кийин, алар экономикалык кризис менен биргелешип иштөө жолу менен күрөшүү керек экендигин түшүнүшкөн. Бул жерде сүйлөм төмөнкү вариантта окулушу керек: After 1932 the capitalists came to the conclusion / that to cope with the economic crises / they had to act collectively they had to act collectively сүйлөмүнүн макроремасы сүйлөмдүн макротемасы болгон бөлүгүнө салыштырмалуу кеңейтилген диапазондо, жогорку интенсивдүүлүк менен жай темпте айтылат. Бул сүйлөмдө эң узак тыным баш сүйлөмдөн кийин болбостон (бул жерде тынымдын деле болбой калышы мүмкүн) макрореманын б. а. багыныңкы сүйлөмдүн ортосунда болду.

Ошентип, биринчи мисалдан айырмаланып, экинчи мисалда макротема менен макроремага бөлүштүрүү, сүйлөмдү баш жана багыныңкы сүйлөмгө бөлүштүрүүгө окшобойт. Ал эми бул факт алынган мисалдардагы баш жана багыныңкы сүйлөмдүн ортосундагы синтаксистик байланыш сапаттык жактан ар түрдүү экендигин далилдейт.

Натыйжада, бул багытты изилдөөнүн кийинки максаты болуп, алынган форманын синтаксистик байланышынын диеремикалык берилишин терең иликтөө планы менен катар, синтаксистик анализдин коммуникативдүү деңгээлине таянуу менен мазмундук планын да иликтөө болуп саналат. Биздин оюбузча, алдыбызга коюлган теоретикалык тапшырманы чечүү үчүн татаал багыныңкы сүйлөмдү туура айта билүү максаты аны просодикалык жактан туура түзүү жана оптималдуу түрдө мүчөлөргө бөлүштүрүү боюнча илимий жолдошторду иштеп чыгышыбыз керек.

1. Фоломкина С.К. Принципы обучения чтению на иностранном языке. / Методика преподавания иностранных языков в вузе. Вып. 85. -М., 1974, -с. 7.
2. Шерба Л.В. Как надо изучать иностранные языки. - М.: -Л., 1929, с. 54.
3. Смирnidский А. И. Синтаксис английского языка. -М., 1957, с. 50.
4. Ахманова О.С. Синтаксис как диалектическая единство коллигации и коллокации. -М., 1969.
5. Виноградов В.В. Исследование по русской грамматике. -М., 1975.
6. Ахманова О.С., Минаева Л.В. Место звучащей речи в науке о языке // Вопросы языкознания, 1977, № 6, с.44-50.
7. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. -М., 1956, с. 483.
8. Pyish Ba The structure of modern English. -М.-L, 1971 p.303.